

УДК 528.44

Рибак А. А.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ІСТОРИЧНА КАРТОГРАФІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ ЗДОБУТКИ, ЗНАКОВІ ПЕРСОНАЛІЇ ТА ПУБЛІКАЦІЇ

Проведено ретроспективний аналіз теоретичних та практичних досягнень в історичній картографії, розкрито результати наукових досліджень основних вітчизняних та зарубіжних авторів, подано огляд знакових публікацій.

Ключові слова: історична картографія, історична карта, укладання історичних карт.

Вступ. На початку 2013 року ДНВП «Картографія» разом з Інститутом історії та Інститутом археології Національної академії наук України та Києво-Могилянською академією презентували спільний проект – «Атлас історії України» – вагоме та цікаве видання, результат співпраці спеціалістів різних галузей – істориків, картографів, дизайнерів, археологів. Про необхідність створення у нашій державі власного історичного атласу говорилося давно і дане видання стало кроком на шляху до розробки фундаментального національного атласу історії України. В світлі останніх подій стає очевидним, що картографування історії України виходить на рівень актуальних завдань вітчизняної науки, а питанням укладання історичних карт приділятиметься велика увага. В такому випадку за доцільне вважаємо провести аналіз досліджень в галузі історичного картографування.

Вихідні передумови дослідження. Дослідженню та укладанню історичних карт присвячені праці багатьох вітчизняних (З. Ф. Караваєва, Б. Г. Галкович, П. О. Іваньков) та зарубіжних (Я. Грегори, А. К. Ноулз) науковців – як картографів так і істориків, археологів, джерелознавців. Наукові пошуки в цьому напрямку продовжуються і надалі (Ю. І. Лоза, С. Б. Хведченя, В. Н. Владіміров), адже історичні карти, як і будь-які інші картографічні твори зазнають з часом змін як у змісті (тематична складова) так і в методичних підходах до їх розробки (технологічний розвиток).

Мета. Провести аналіз досліджень на поприщі історичних карт як вітчизняних так і закордонних науковців. Вказати знакові публікації, персоналії, їх основні ідеї та погляди на розробку історичних карт.

Виклад основного матеріалу. Перші відомі нам історичні карти були включені фламандським картографом Авраамом Ортелієм в «Атлас географії античного світу» 1579 р. В Росії історичні карти були поширені вже у XVIII ст. Перша «Історична карта Російської імперії» була видана в 1793 р.

В XIX – на початку XX ст. в Росії побачили світ атласи та окремі історичні карти, присвячені політичним, військовим та економічним питанням. В цей же час в ряді західноєвропейських країн та в США були видані національні історичні атласи, що містять карти розміщення населення, адміністративного ділення, а також карти з історії економіки та культури.

В XX ст. в СРСР розширилась тематика історичних карт. Основні зусилля були направлені на відображення політичної та економічної історії радянських республік. Велике значення мають комплексні історичні карти, включені в багатотомні «Нариси історії СРСР» (1953-56), «Всесвітню історію» (1955-69), «Історію СРСР з прадавніх часів до наших днів» (1966-71) [2]. Випущена велика кількість учбових карт і атласів для середньої і вищої школи.

Україна має власні традиції історичного картографування. Солідним накопиченням досвіду стало ілюстрування картографічним матеріалом багатотомних наукових видань – «Історія міст і сіл Української РСР» (1962-74), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» (1967-69), «Радянська енциклопедія історії України» (1969-72), «Історія Української РСР» (1977-79) і, звичайно, «Атлас природних умов і естественних ресурсів Украинской ССР» (1978) [5]. Знаменною віхою стала розробка історичних карт для «Національного Атласу України» (2008). Сьогодні робота ведеться над створенням фундаментального історичного атласу України. Свідченням тому є такі видання, як «Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)» («Мапа», 2010) та «Атлас історії України» (ДНВП «Картографія», 2013).

За час від 16 ст., коли побачили світ перші історичні карти, накопичився достатній матеріал для вивчення та систематизації.

Розглядаючи розвиток історичної картографії як об'єкт дослідження, доречним вважаємо спершу звернути увагу на певні протиріччя, що існують безпосередньо у визначеннях самих базових понять. Адже в проаналізованих наукових публікаціях не вдалося виявити єдиного розуміння **поняття історичної картографії**.

Джерелознавець К. Куман в поняття історичної картографії вкладав *історію методів та способів укладання карт*, дослідження діяльності укладачів, вивчення причин, які впливали на розвиток картографії.

Відомий історик-картограф Б.Г. Галкович розглядав історичну картографію як *природничо-історичну наукову дисципліну*, що вивчає за допомогою історико-картографічного методу просторово-часові зв'язки явищ і процесів природи та суспільства різних епох [1].

М. Ф. Дмитриєнко і С. Б. Хведченя взагалі поєднують історичну картографію з *історичним картознавством* та надають їй визначення спеціальної історичної дисципліни, що займається вивченням, створенням і використанням історичних карт та атласів, а також досліджує старовинні картографічні зображення.

Н.В. Владіміров вважає лексично правильним називати ту частину історичної картографії, яка пов'язана з процесом укладання історичних карт «*історичним картографуванням*» [3]. Посилаючись на працю Л.А. Гольденберга, який визначав предмет дослідження історичної картографії як систему пізнання конкретного простору історичних явищ, процесів і його зміни з часом, Владіміров відмічає, що таке визначення співзвучне із загальним розумінням картографії як науки про відображення та дослідження явищ природи та суспільства в їх просторовому розміщенні та зміні в часі.

Історичні карти були об'єктом дослідження науковців-істориків та картографів різних країн та в різні часи.

Значний теоретичний та практичний доробок в цьому напрямку зробили радянські вчені. До другої половини ХХ ст. інтерес радянських дослідників концентрувався на історії процесу картографування та на питаннях використання старих карт як джерела для конкретних досліджень.

Виключенням слугує опублікована в 1956 р. брошура З. Ф. Караваєвої «Некоторые вопросы создания исторических карт», яка стала чи не першою вдалою спробою узагальнення великого

досвіду зі укладання історичних карт. Зокрема, дається короткий огляд історичних карт в Росії, висвітлені принципи розробки історичних карт, особливості їх редагування, укладання та оформлення, подані відомості про матеріали, що використовуються при складанні спеціального змісту.

Розглядаючи історичні карти з позиції історичного матеріалізму, радянські вчені вбачали їхнє призначення у відображенні розміщення, просторових зв'язків та географічної обстановки історичних подій. Звідси маємо принципів положення історичних карт, названі Каравасвою:

- комплексність – історія окремої держави повинна розглядатися не в вузьких рамках внутрішньої історії, а у зв'язках із загальним всесвітньо-історичним процесом; зміст історичної карти повинен виявляти ці зв'язки;

- динамічність – історичні карти повинні зображувати події не в статиці, а показувати динаміку їх розвитку;

- хронологічна відповідність – хронологічні рамки історичних карт повинні не лише відповідати основним періодам історії, але і уточнюватися відповідно до конкретних історичних подій даної країни;

- наукова об'єктивність – зміст історичних карт повинен відображати останні досягнення науки та надавати в міру можливостей картографічного зображення матеріал для пізнання історичного процесу [4].

В 60-80 рр. в зв'язку з підготовкою цілого ряду узагальнюючих історичних робіт набуває актуальності вивчення використання можливостей картографування як засобу історичного аналізу та візуалізації результатів.

Були поставлені та розроблені основні теоретичні моменти (В. К. Яцунський), в тому числі пов'язані з використанням в історії картографічного методу (Л. Г. Безкровний, Л. А. Гольденберг), велика увага приділялася власне картографічному джерелознавству (О. М. Медушевська, Ю. М. Критський).

Помітною персоною в цей час був історик-картограф Б. Г. Галкович – автор або редактор близько 700 карт в т. ч. в ряді атласів, в 13 томах «Всесвітньої історії», в 7 томах «Історії СРСР з найдавніших часів до наших днів» та ін. [1]. Прихильник «Метакартографії» Асланікашвілі, Галкович вважає карту

суб'єктивною формою відображення дійсності. В основі методології історичної картографії за Галковичем лежить ідея використання в історичних дослідженнях картографічних методів та зображувальних засобів для коректного та адекватного відображення історичних подій та явищ, а також зв'язків та взаємовідносин в статистиці та динаміці їх просторових станів з одночасним дослідженням історичної дійсності. Історична карта виступає як в ролі джерела цінної інформації, так і самостійного картографічного твору.

У методичному плані знаковими є публікації відомого радянського картографа П. О. Іванькова, присвячені картографуванню історичних процесів, проблемі залучення карт у дослідженнях, застосуванню картографічного методу в історії, особливостям картографічного документа. Іваньков класифікувати всі історичні об'єкти і явища на дві групи: конкретні й абстрактні. Вчений робить висновок про те, що об'єкти, які є носіями конкретної смислової інформації можуть бути дискретними (точковими), лінійними, площинними. Високо була оцінена методика картографічної локалізації об'єктів, яка базується на виявленні чи визначенні ряду характеристик локалізованих історичних об'єктів – категорія, найменування, місцезнаходження, перебування в просторі і часі та ін., й орієнтованість на історичні джерела. Широке застосування і практичне втілення знайшли запропоновані П. О. Іваньковим міждисциплінарні методи картографування історичних подій.

Справу радянських дослідників продовжують сучасні російські історики та картографи. Змінився і вектор досліджень – сьогодні в центрі уваги російських науковців перебувають проблеми залучення та використання комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях, картографування процесів мікроісторії (історичних явищ місцевого значення, локалізованих на невеликій території). Застосуванню геоінформаційних систем в історичних дослідженнях присвячені праці В. Н. Владімірова, Н. В. Піотух, Т. Б. Клейменова. Діяльність в дослідженні історичної інформатики розгорнули асоціація «Історія та комп'ютер» та її регіональні центри, Московський державний університет імені М. В. Ломоносова та Алтайський державний університет. Масштабним проектом було створення розділу історичних карт для «Національного атласу Росії» (2004-2008 рр.).

Велику увагу до історичних карт приділяють в Білорусії.

Свідчення тому – роботи над історичним розділом «Національного атласу Білорусії» (2002) та видання «Атласу історії Білорусії» (2004). Процес становлення і розвитку національної історичної картографії Білорусії досліджує П. В. Жумаря. Тематиці навчальних історичних карт присвячені публікації В. Н. Темушева.

Характерними особливостями історичної картографії в Західній Європі є, по-перше, активне залучення в дослідницький процес засобів автоматизованого картографування, а по-друге, наявність чітко сформованих центрів історичного картографування – Європейський університетський інститут (Флоренція), Лейденський та Генуезький університети. В напрямку інтеграції передових комп'ютерних технологій в історичне картографування діє міжнародна асоціація «History & Computing», яка координує ряд великих проектів та проводить регулярні семінари.

Результатом такої інтеграції стала поява нового спеціалізованого продукту – історичної геоінформаційної системи (historical GIS). Свого часу американський дослідник Л. Зіберт на питання «чому ГІС використовуються в історичних дослідженнях?» відповів: «По-перше, люди – істоти просторові. Індивіди, групи, організації існують і взаємодіють в природному та людському оточенні, щоб займати простір та час. Історія людей обов'язково включає в себе просторовий вимір, який історики часто випускають з виду. По-друге, геоінформаційні системи створені для того, щоб зафіксувати просторові особливості та пов'язану з ними інформацію, показати їх та проаналізувати їхні умови та просторові взаємозв'язки. Це робить можливим просторове історичне дослідження та розширює його аналітичні можливості» [4, с. 68].

Теорію та практичне застосування історичних ГІС вивчають Я. Грегори (Велика Британія), Б. Макдональд, М. Гутман (США), Ф. Блек (Канада). В 2002 р. вийшла узагальнююча робота під назвою «Past time, past place: GIS for history» під редакцією авторитетного дослідника А.К. Ноулз.

Зарубіжні вчені констатують, що використання геоінформаційних систем в історичних дослідженнях не тільки дає новий імпульс історичній науці, але і суттєво розширює «контактне поле» між історією та географією. Використання ГІС дозволяє аналізувати всі три компоненти даних: тематичну інформацію про об'єкт, інформацію про його просторове розміщення та часову

інформацію.

В Україні вперше науковий інтерес до історичної картографії проявили визначні дослідники XIX – першої половини XX століття (О.М. Лазаревський, Д.І. Багалій, Д.І. Яворницький, В.О. Кордт та ін.). Чи не найвпливовішим проектом другої половини минулого століття, що активізував діяльність та співпрацю істориків та картографів в Україні, стало створення національного атласу. Не останню роль в постановці цього питання зіграв відомий російський історик-джерелознавець В.К. Яцунський, опублікувавши в «Українському історичному журналі» статтю «Про створення історичного атласу України». Велике наукове значення мають роботи дослідниці історичної географії та картографії О.Є. Маркової. Бурхливе обговорення планованого видання розгорнулося серед українських та російських істориків (І.П. Крип'якевич, О. С. Компан, М.М. Ткаченко, І.Л. Бутич, В.Г. Сарбей, А. Л. Перковський, І. Г. Шовкопляс, В.І. Наулко), географів (Я. І. Жупанський, Б. Й. Сидор), економістів (Д.Ф. Вірник), мовознавців (Ф.Т. Жилко) та представників інших наук. В 1980-х рр. І.П. Крип'якевичем, Ф.П. Шевченком та А. Л. Перковським було розроблено один з перших проектів структури історичного атласу. Зрештою, результатом довготривалого підготовчого періоду та активних дискусій стала публікація фундаментального комплексного «Національного атласу України» (2008 р.). Карти тематичного блоку «Історія» об'єднано в чотири розділи, що висвітлюють давню історію, середньовіччя та ранній новий час, нову й новітню добу України, які чітко структуровані згідно з хронологічною ознакою і відображають основні віхи історії держави, суспільства і розвитку українських земель [5].

Наявність такого значущого доробку дала поштовх до створення фундаментального національного історичного атласу України. В цьому напрямку уже здійснено рішучі кроки – в 2011 році побачив світ «Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)» (видавництво «Мапа»). Атлас став знаковим та унікальним виданням – історичні події та явища подаються в просторових межах українського етносу та не обмежені сучасними політичними кордонами, кожна тема висвітлюється поєднанням синтезних та аналітичних карт, історія України подається в контексті загальноєвропейської та світової

історії, на дискусійні історичні теми подані різні авторські погляди. В 2013 році ДНВП «Картографія» видало «Історичний атлас України» – першу систематичну збірку карт історії України від кам'яного віку до сьогодення. Вагомий досвід накопичено у виданні навчальних історичних карт та атласів. Свої дослідження на ниві історичної картографії провадять Ю.І. Лоза, С.Б. Хведченя, М. Ф. Дмитриєнко. В світлі останніх подій стає очевидним, що в наукових колах нашої держави слід очікувати на поживлення інтересу до історичної картографії, розвиток історико-географічних досліджень, появу нових теоретичних концепцій та практичних розробок.

Висновки. Наявний сьогодні теоретичний та практичний доробок з історичної картографії є результатом активних наукових пошуків, теоретичних досліджень та їх апробації як вітчизняними так і зарубіжними вченими. Науково-методичні засади укладання історичних карт були закладені ще в радянський період. Традиції радянської школи продовжують та вдосконалюють дослідники з Росії та Білорусії. В Україні активні дослідження на ниві історичної картографії ведуться в рамках підготовки до видання національного історичного атласу. На високому рівні знаходиться видання навчальних історичних карт та атласів, розробка їх інтерактивних версій. Закордонні науковці багато уваги приділяють питанням впровадження в історичні дослідження новітніх комп'ютерних технологій.

Рецензент – доктор географічних наук, доцент Л. М. Даценко

Література:

1. *Авраменко, А. М.* Борис Гесселевич (Григорьевич) Галкович как историк-картограф / А. М. Авраменко // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць / [Упорядн. С.Б. Хведченя]. – К. : Інститут історії України. – 2012. – 251 с.
2. Большая советская энциклопедия: в 30 т. / [Под ред. академика А.М. Прохорова]. – М. : «Советская энциклопедия», 1969–1978. – Т. 10 : Ива – Италики. – 1972.
3. *Владимиров, В. Н.* Историческая геоинформатика: геоинформационные системы в исторических исследованиях / В. Н. Владимиров. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та. – 2005. – 192 с.
4. *Караваева, З. Ф.* Некоторые вопросы создания исторических

карт / З. Ф. Караваева. – М. : Геодезиздат, 1956. – 69 с.

5. *Безбрадко, В. В.* Національний атлас України: ідея, історія реалізації, наукові здобутки [Електронний ресурс] / В. В. Безбрадко // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2008. – № 21. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/Portal/natural/Nvuu/Ist/2008_21/012.htm.

А. А. Рыбак

ИСТОРИЧЕСКАЯ КАРТОГРАФИЯ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ДОСТИЖЕНИЯ, ЗНАКОВЫЕ ПЕРСОНАЛИИ И ПУБЛИКАЦИИ

Проведен ретроспективный анализ теоретических и практических достижений в исторической картографии, раскрыты результаты научных исследований основных отечественных и зарубежных авторов, подан обзор знаковых публикаций.

Ключевые слова: историческая картография, историческая карта, разработка исторических карт.

A. Rybak

HISTORICAL CARTOGRAPHY: THEORETICAL AND PRACTICAL RESULTS, SIGN PERSONS AND PUBLICATIONS

The retrospective analysis of theoretical and practical achievements in historical mapping is done, results of scientific research of the main domestic and foreign authors are described and review of the iconic publications is given.

Keywords: historical cartography, historical map, historical map development.

Надійшла до редакції 19 лютого 2013 р.